

TÜRKMENCENİN KANITSALLIK SİSTEMİNDE GÖRME ALGISINA DAYALI YENİ BİR DOLAYLILIK İŞARETLEYİCİSİNDEN SÖZ EDİLEBİLİR Mİ?

Sema ASLAN DEMİR*

Öz: Bu çalışmanın temel problematiğini Türkmencede görme algısıyla elde edilen dolaylı bilgiyi işaretlemeye yetkinleşen bir işaretleyicinin olup olmadığı oluşturmaktadır. Bu tür bir sorulmanın yapılabilmesi için öncelikle, Türk dillerinde ve Türkmencede kanitsallığın genel görünümü ve işaretleyici tipleri anlatılacaktır. Daha sonra, sözü edilecek biçimbirimin, ‘görme algısına dayalı dolaylı bilgiyi işaretleme’ yetisi ve bu bağlamda ne tür bir gramatikleşme sürecinin içinde olduğu tartışılacak, ayrıca ‘Türk dillerinde kanitsallık işaretleme biçimbirimlerinin geliştiği kaynaklar neler olabilir?’ veya ‘Ne tür birimler zamanla kanitsallık işaretleycisine evrimleşebilmektedir?’ sorusuna olası yeni cevapların eklemesi sağlanacaktır.

Anahtar sözcükler: Türkmençe, Kanitsallık, Görme Algısına Dayalı Dolaylılık, Gramerleşme.

A New Indirectivity Marker Based on Visual Perception in the Turkmen Evidentiality System.

Abstract: The main issue being investigated in this study is whether there is an evidential marker in Turkmen that has the competence to mark indirect evidentiality accessed through visual perception. To conduct such an inquiry, first, the general view of evidentiality and marker types in Turkic languages and in Turkmen will be explained. Later, it will be discussed what kind of grammaticalization process the morpheme to be mentioned is in, in regard to becoming competent in marking indirect evidentiality based on visual perception, and also new possible responses to the questions such as ‘What could be the sources from which evidentiality morphemes develop in Turkic languages?’ or ‘What kind of units can evolve into evidentiality markers over time?’ will be discussed.

Keywords: Turkmen, Evidentiality, Visual Indirectivity, Grammaticalization.

Giriş

Kanitsallık (evidentiality), bilginin kaynağını ve bilgiye ne şekilde ulaşıldığını gösteren dilbilimsel bir kategoridir. Bilginin, gerçeklik değerinden bağımsız olarak, kaynağına ve elde edilme şekline işaret eder (Aikhenvald, 2004, s. 3). Kanitsallıkla ilgili tanımlamalar, kanitsallığın gramatikal bir kategori olarak mı yoksa semantik bir alan olarak mı benimsendiğine göre daralıp genişleyebilmekte, görece geniş perspektifle yaklaşıldığında sözcüksel birimler de kodlama sistemine dahil edilmektedir. Gramatikal perspektifi önceleyen çalışmalarda ise ‘evidensiyel stratejisi’ bağlamında ele alınan sözcüksel birimler, gramatikal işaretleme sisteminin dışında tutulmaktadır. Türkçe ve Türk dilleri, kanitsallığı gramatikal olarak işaretleleyen araçlara sahiptir. Bu araçlar özellikle dolaylı bilgiyi kodlama noktasında yetkinleştikleri için, Türk dilleri üzerine yapılan çalışmalarda daha çok dolaylılık üzerinde durulduğu gözlenir (bk. Johanson, 2000a, 2003; Csató, 2000; Demir, 2012; Aslan Demir, 2013 vb.). Bu çalışmanın temel

* Prof. Dr., Hacettepe Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, Ankara/TÜRKİYE. E-posta: semaaslan@hacettepe.edu.tr, ORCID No: 0000-0003-1288-7895

problematikliğini ise Türkmencede görme algısına dayanan dolaylı bilgiyi işaretlemeye yetkinleşen bir işaretleyicinin varlığı oluşturmaktadır. Çalışmada üzerinde durulacak olan biçimbirim, önceki literatürde ele alınanlardan farklı bir morfolojik materyal olması ve daha önce sözü edilmeyen bir semantik alt türü işaretleyebilmesi nedeniyle ilgi çekicidir. Sözü edilecek biçimbirimin, ‘görme algısına dayalı dolaylı bilgiyi işaretleme’ bağlamında yetkinleşiyor olması ya da bu yönde bir gramatikalleşme sürecinin içinde olması, ‘Türk dillerinde kanıtsallık işaretleyen biçimbirimlerin geliştiği kaynaklar neler olabilir?’ veya ‘Ne tür birimler zamanla kanıtsallık işaretleyicisine evrimleşebilmektedir?’ sorusuna olası yeni cevapların eklenmesini de sağlamaktadır. Burada amaç, benzer envanterlere diğer Türk dillerinde de rastlanması durumunda, Türk dillerinde kanıtsallık sisteminin daha ayrıntılı kavranmasına izin veren bir sorgulama temeli oluşturmaktır.

Konuşurun ifadesinde yer alan bilginin kaynağına işaret eden kanıtsallık, alanyazında birtakım karşıtlıklar bağlamında kavramsallaştırılma eğilimindedir. En temel karşıtlık *doğrudan ve dolaylı* ayrımına dayanır (bk. Willett, 1988). Doğrudan kanıtlar, konuşurun eyleme doğrudan katıldığı veya tanık olduğu, dolaylı kanıtlar ise bizzat tanık olmadığı ancak ya başkasından duyduğu ya da eylemin sonuçlarından hareketle çıkarımda bulunduğu bilgi türleriyle ilişkilidir. Dolaylı bilgi *çıkarımsal* (inferring) [sonuçlardan veya mantıksal] veya *aktarımsal* (reported) [ikinci el, üçüncü el, folklorik] olabilir (Willett, 1988). Plungian 2010’da bir başka karşıtlığa daha yer verilir: bilgiye *kişisel erişim* (personal access) ve *kişisel olmayan erişim* (non-personal access). Bu ayrım ilk bakışta ‘doğrudan bilgi kişisel erişimli bilgidir, dolaylı bilgi kişisel erişimli olmayan bilgidir’ gibi bir yanılısamaya yol açsa da dolaylı bilgiye kişisel erişim de mümkündür: *Yanılmışım, havalar soğumuş* vb. [+ dolaylı, + kişisel erişim]. [+ dolaylı,- kişisel erişim] durumunda konuşurun ifade ettiği bilgi başkasına aittir. Başka bir ifadeyle başkasından edindiği/duyduğu bilgiye dayanarak konuşur. [+ dolaylı, + kişisel erişim] durumunda konuşur bilgiye bir aracıya gerek kalmadan kendisi erişir, ancak doğrudan erişmemiştir ya olayın sonuçlarını gözlemlemiş ve bu sonuçlardan hareketle olayın gerçekleştiğine ilişkin sonuç çıkarmıştır veya olayın gerçekleştiğine ilişkin delilleri vardır. Plungian 2010’da kişisel erişimli dolaylı bilgiye iki tipik örnek verilir. İlki *çıkarımsaldır* (inferencial): Masanın üstündeki tabakta duran balık artık yoktur ancak köpek kuyruğunu kıstırmış suçlu suçlu bakmaktadır. Konuşur, gözlemlenebilir sonuçlardan hareketle balığı köpeğin yediğini çıkarabilir. İkincisi *varsayımsaldır* (presumptive). Konuşur delili olmasa bile kendi dünya bilgisi ile sebep sonuç ilişkisi kurarak bir sonuca ulaşır: *Yılın bu vakitlerinde erikler çoktan olgunlaşmıştır. Saat sekiz, komşu çoktan evine gelmiştir* (Plungian, 2010, s. 30). Bu son örneğin epistemik kiplikle de örtüşen problematik tarafları vardır. Tatevosov, ‘Inferred evidence: Language-specific properties and universal constraints’ adlı çalışmasında, konuşurun kanıtlardan sonuç çıkarması için dizi epistemik değerlendirme yapması gerektiğini, bu nedenle epistemik kiplikle kesişmenin kaçınılmaz olduğunu belirtir:

Doğrulanmamış bir duruma, konuşma anındaki kanıtlar aracılığıyla tamamen erişilebiliyorsa, yani konuşur bu durumun taksonomik türünü ve tüm katılımcılarını tanımlayabiliyorsa, çıkarımsal kanıtlara erişmiş olur. Bu tanımlama, konuşurun farklı türdeki epistemik değerlendirmelerini ve gelenekselleşmiş bilgisini bu değerlendirmelerle uyumlulaştırmasını içerir. Ancak epistemik değerlendirme, epistemik kiplik için de anahtar bir kavramdır, ki bu, konuşurun önermeye yönelik tutumuna işaret eden bir kategoridir. Bu nedenle, kanıtsallık ve epistemik kiplik arasındaki ilişkiye dair bir sorunun ortaya çıkması kaçınılmazdır. [An unattested situation is accessible for inferential evidentials if it is fully recoverable through evidence available at the moment of speech, that is, if the speaker is

TÜRKMECENİN KANITSALLIK SİSTEMİNDE GÖRME ALGISINA DAYALI YENİ BİR
DOLAYLILIK İŞARETLEYİCİSİNDEN SÖZ EDİLEBİLİR Mİ?

able to identify its taxonomic type and the whole set of its participants. This identification involves different kinds of epistemic evaluation and adjusting this evaluation to the speaker's conventionalized knowledge. But epistemic evaluation is also a key concept for epistemic modality, a category marking the speaker's attitude toward the proposition. Therefore, a general question about the relation between evidentiality and epistemic modality is bound to arise.] (2003, s. 189).

Çıkarımsal dolaylı bilgiye ilişkin bir diğer karşıtlık olan *deneyimsel: deneyimsel olmayan* (*experiential: non experiential*) ayrımı, epistemik kiplik ve kanıtsallık kesişiminin bir diğer kritik alanıdır (Tatevosov, 2003, s. 178; Anderson, 1986). Deneyimsel çıkarım, konuşur tarafından konuşma anında gözlemlenebilen ve bir eylemin gerçekleştiği sonucunu çıkarmayı sağlayan delillerden elde edilir. Bu çıkarım sırasında konuşur, bir dizi olasılık arasından bazı epistemik değerlendirmeler yaparak 'en olası' olanı seçer. Söz gelimi Slobin ve Aksu'nun başat örneği, Kemal'in montunu vestiyerde gören birinin söylediği 'Kemal gelmiş', Kemal'in montunu evde unutmuş olabileceği, Kemal'in yeni bir mont almış ve dışarıya onunla çıkmış olabileceği vb. bir dizi olasılığı eleyerek kendince 'en olası' sonucu çıkarsaması, birtakım epistemik değerlendirmelerle mümkün olur (bk. Tatevosov, 2003; Slobin & Aksu, 1982). *Deneyimsel olmayan çıkarım* ise gözlemlenebilir bir delil olmadan yalnız mantık, sezgi ve diğer mental yapılanmalarla gerçekleştirilir. Bu durumda bir bilgi ne kadar deneyimselse kesinlik skalasındaki yeri o ölçüde yüksektir (Tatevosov, 2003, s. 177-178). Türk dillerinde kanıtsallık ve epistemik kiplik ilişkisine değinen bazı çalışmalar için bk. Üzüm, 2020; Aslan Demir, 2013, 2023 vb.).

1. Türkmencede Kanıtsallık

Bu bölümde öncelikle Türk dillerinde kanıtsallığın tipolojik görünümü üzerinde durulacak ve Türkmencenin durumu ele alınacaktır. Daha sonra Türkmencenin kanıtsallık envanteri ana hatlarıyla ortaya konulacaktır. Türk dillerinde kanıtsallık sistemine ilişkin tipolojik betimlemeler, Johanson 2003 ve 2018'de yer almakta ve Türk dillerinde işaretlenebilen bilgi kaynağı türlerini (veya semantik değerleri) ve gramatikal işaretleyicileri kapsamaktadır. Bu bağlamda konu, Türk dillerinde kanıtsallığın hangi gramatikal araçlarla kodlandığı noktasında morfolojik tipoloji ve bu morfolojiyle hangi alt semantik değerlerin temsil edildiği bağlamında semantik tipoloji ile ilişkilidir. Bu bölümde, daha güncel olduğu için Johanson 2018'deki sınıflandırma ele alınacaktır. Johanson, Türk dillerinde dolaylı kanıtları anlamsal türlerine göre (i) *aktarımsal* [reportive uses] *Bakan hastaymış* (ii) *çıkarımsal* [inferencial uses] *Uyumuşum* (iii) *algısal* (veya deneyimsel) [perceptive (or experiential) uses] *İyi çalyormuş* vb. biçiminde sınıflandırır (2018, s. 511-512; 2003, s. 274).

Türk dillerinde dolaylı kanıtlar çekim işaretleyicileri (*-IBDIR*, *-GAN* ve *-mİş*) ve ekfiiller (*ĀRKĀN* ve *ĀRMIş*) ile gösterilir (Johanson, 2018, s. 512; 2003, s. 276). Johanson, Türk dillerinde görülen kanıtsallık sistemlerini, daha ayrıntılı veya daha minimal olmalarına göre beş alt grupta inceler. Tip 1, en kapsamlı kanıtsallık sistemine sahip olan Uyurca, Özbekçe, Kazakça, Türkmence gibi Türk dillerinde görülür. Kapsamlılık, daha ayrıntılı bir envantere sahip olma ve alt anlamsal türleri ayrıntılı temsil edebilme gibi morfolojik ve semantik katmaları içerir. Bu gruptaki Türk dilleri *-IBDIR* ve *-GAN* olmak üzere iki çekim işaretleyicisi ve *ĀRKĀN* ve *ĀRMIş*'ten gelişen iki ekfiil olmak üzere dört dolaylılık işaretleyicisine sahiptir. Ekfiillerden *ĀRKĀN* çıkarımsal ve algısal bilgileri, *ĀRMIş* ise aktarımsal bilgiyi işaretleme eğilimindedir (Johanson, 2018, s. 517). Tip 2, Nogayca gibi bazı kuzeybatı Türk dillerinde görülür. Bu tipe sahip dillerde

-*IBDIR* ve -*GAN* olmak üzere iki çekim işaretleyicisi ve ekfiil olarak *ĀRKĀN* bulunur. *ĀRKĀN* hem aktarımsal hem çıkarımsal bilgiyi işaretler. Tip 3'te ise iki ekfiil ve bir çekim işaretleyicisine sahip Türk dilleri vardır. Örneğin Tatarca ve Başkurtçada çekim işaretleyicisi -*GAN*, rekabet ettiği bir -*IBDIR* olmadan tek başına vardır. Diğer yandan *ĀRMIŞ* ve *ĀRKĀN* olmak üzere iki ekfiile sahiptirler. Tip 4, Türkçe ve Yakutça gibi bir çekim işaretleyicisi (Türkçe -*mİş* Yakutça -*Bit*) ve bir ekfiil (Türkçe *imiş* Yakutça *ä-bit*) olmak üzere iki işaretleyiciye sahip dillerde görülür. Son olarak daha küçük evidensiyel sisteme sahip olan Türk dilleri vardır. Örneğin Azerbaycan dili, ikincil olarak dolaylılık bildiren çekim işaretleyicileri ve bir ekfiile sahiptir (s. 518-519).

Türkmencenin çekim işaretleyicisi olarak -*An* (<*-gAn*) ve -*Ipdlr*; ekfiil olarak *mİş* (<ermiş) ve *eken*'i (<erken) içeren kapsamlı bir kanıtsallık işaretleme sistemine sahip olması, alt semantik türleri daha ayrıntılı temsil edilebilme potansiyelinden söz etmeyi mümkün kılar. *mİş* (<ermiş) duyulan/aracılı bilgileri, *eken* ise çıkarımsal bilgileri gösterme eğilimindedir. -*Ipdlr* genel bir dolaylılık işaretleyicisi iken -*An* görsel kanıta dayalı dolaylı bilgilerle ilişkilendirilebilmektedir. Aşağıda bu biçimbirimlerin kanıtsallığı gösterme işlevleri kısaca anlatılacak, daha sonra önceki alanyazında sözü edilmeyen yeni bir biçimbirim ve işaretlediği kanıtsallık değeri üzerinde durulacaktır (Türkmencede kanıtsallıkla ilgili bk. Aslan Demir, 2013, 2014; Gray, 2022).

1.1 -*An* (<*-gAn*) ve -*Ipdlr*

Türkmencede {-*An*}/{-*n*} (<*-gAn*) ekinin kanıtsallık işlevi, edilgenlik ekiyle birlikte kullanıldığı sonuçsal karakter taşıyan bağlamlarda belirginleşir (bk. Aslan Demir, 2013). {-*An*}/{-*n*} ile işaretlenen algısal bilginin ise 'görme' algısıyla uyumlu olduğu dikkat çeker. Biçimbirimin 'görme algısı ile uyumu' Türkmence gramerlerde de dikkati çekmiştir: "Çok önceden olup biten hareketin, eylemin ya da neticelerinin, konuşur tarafından *görölmüş gibi* haber verilmesi" (Söyegov vd., 2000). {-*An*}/{-*n*} ile işaretlenen algısal bilgide, çıkarımsal bir süreç veya bu yönde bir bilişsel işlem sezilmez. Sebep sonuç ilişkisi kurma gibi mental bir süreç de belirgin değildir. Türkmencede {-*An*}/{-*n*}, eylemin görülen, görölerek fark edilen sonuçlarını anlatma işleviyle ön plana çıkar. Dolaylılık değeri/içeriği, gözlenenin, eylemin kendisi değil sonuçları olmasıyla ilgilidir (Örnek 1). Diğer yandan -*Ipdlr* biçimbirimi, Türkmencede dolaylılığın algısal, çıkarımsal, aktarımsal gibi tüm alt türlerini temsil edebilen genel bir dolaylılık işaretleyicisidir. 2, 3 ve 4. örneklerde -*Ipdlr* sırasıyla algısal, aktarımsal ve çıkarımsal bilgiyi işaretlemiştir (Ayrıntılı bilgi için bk. Aslan Demir, 2013).

- (1) *Sahnada çagalaryň otagyňyň içi. Alypbaryjy giriş sözünü aýdýarka, Mähri göwünli-göwünsiz hereketleri, inñise giden ýaly, gözem ukuda ýaly, aýlanyp ýöreýär. Oňly daralmadyk saçnyň bir tarapy örülen, bir tarapy boglan. Egnine geýen üstki eşiginiň bir yeňi geýlen, bir yeňi geýilmedik.* (GN, 22).
'Sahnede çocukların odasının içi. Sunucu takdim sözlerini söylerken, Mähri isteksiz hareketlerle, tereddüt içindeymiş gibi, gözleri uykulu, dolanıp duruyor. Düzgün taranmayan saçının bir tarafı örölmüş, bir tarafı bağlanmış. Üstündeki kıyafetin bir kolu giyilmiş, bir kolu giyilmemiş.'
- (2) *Saçyň ösüp gidipdir, ol okaýan yerinde saç syryp bilyän ýokmudy, balam?* (G, 92)
'Saçın uzamış (uzayıp gitmiş), okuduğun yerde saç kesebilen yok muydu yavrum?'
- (3) *'Kakajan ýitipdir' diyen gürrüň bütün oba ýaýrady.* (G, 75)
'"Kakacan kaybolmuş" söylentisi bütün köye yayıldı.'

- (4) *Meniň şähri görmänime on üç-on dört ýyl bolupdyr* (I, 43)

‘Ben şehri görmeyeli on üç ön dört yıl olmuş.’

1.2 *eken* : (er)miş

Türkmençe ekfiil envanterinde *ÄRKÄN* ve *ÄRMIŞ*’ten gelişen iki ekfiilin aynı anda bulunması, *çıkartımsal bilgi* : *aktarımsal bilgi* karşıtlığının yansıtılmasına imkan verir. *ÄRMIŞ*’ten gelişen *miş* aktarımsal bilgiyi işaretleme eğilimindedir. *eken* ise yaygın olarak algısal ve çıkarımsal dolaylı bilgiyi gösterir. Bu eğilim Johanson 2018’de *aktarımsal* : *aktarımsal olmayan* (reportive : nonreportive) karşıtlığıyla ifade edilmiştir. Aşağıda yer alan 5. örnekte çıkarımsal bilgi *eken* ile, 6. örnekte aktarımsal bilgi *miş* ile gösterilmiştir (*eken*’in dolaylılık işlevi pragmatik anlamları için bk. Aslan Demir 2014, kiplik (modality) bağlamında ele alındığı bir çalışma için bk. Sakhatova, 2021).

- (5) *Walýanyň baran adamsy gaty gowy eken. Ol maňa adresini berip, “Sen biziň jigimizsiň, çemini tapan wagtyň, gelip durgun!..” diýip, hoşlaşyp, olam wagona mündi* (G, 204).

‘Walya’nın evlendiği adam çok iyi biriymiş. O bana adresini verip “sen bizim kardeşimizsin, fırsat buldukça gel” diyerek vedalaşıp wagona bindi.’

- (6) *Ýygnakda edilen gürrüňlerem ýuwaş-yuwaşdan oba ýáýrady. “Nowruz bar zady boýun alypmyş”*. (G, 221).

‘Toplantıda konuşulan sözler yavaş yavaş köye yayıldı. ‘Nowruz her şeyi itiraf etmiş.’

3. Türkmencede Görme Algısıyla Elde Edilen Dolaylı Bilgiyi Gösteren Yeni Bir Morfolojik İşaretleyiciden Söz Edilebilir Mi?

Bu bölümde üzerinde durulacak ve çalışmanın ana problematiğini oluşturan konu, Türkmencede görme algısına dayalı dolaylı bilgiyi işaretleyebilen ancak gramatikal statüsü daha önce sözü edilenlerden farklı olan bir biçimbirimidir. Bu bağlamda, Türk dillerinde kanitsallığı işaretleyebilen gramatikal birimlerin, sıkça üzerinde durulan çekim işaretleyicileri ve ekfiillerden farklı olarak ne tür kaynaklardan gelişebileceği de ele alınacaktır. *Algısal* (perceptive veya experimental) dolaylı bilgi konuşurun görme, işitme, koklama, tatma, dokunma gibi duyuları aracılığıyla eyleme veya eylemin sonuçlarına ilişkin çıkarım yapmasıyla edinilir. Aşağıda Demir 2012’den alınan örnekler (örnek 7), algısal bilgiyi Türkiye Türkçesi açısından örneklendirmektedir. Bu bilgiler bizzat konuşur tarafından, duyuları yoluyla elde edildiği için birinci el ve kişisel erişimli bilgidir (bk. Johanson, 2003). Örneklerde dolaylılık, eylemin veya sonuçların sonradan fark edilmesiyle gerçekleşir. 8., 9. ve 10. örneklerde ise Türkmencede bu alt semantik değer (algısal dolaylı bilgi), daha önce sözü edilenlerden farklı bir gramatikal yapı ile ve salt görme algısıyla uyumlu olarak karşılanabildiği görülür.

- (7) *Demir paslanmış.*

Su tuzluymuş.

Yemek bozulmuş.

Kâğüt pürüzlüymüş (Demir, 2012).

- (8) *Akpamyk bu geýimleri ýuwup, etden nahar bişirip, taýyn edip goýan. Bir görse bir topar adam gelýär. Akpamyk bir yere bukulyär. Doganlary gelip görseler hemişeki ýaly däl, nahar bişirilgi, geýimler yuwulgy.* (A., 4).

‘Akpamuk bu kıyafetleri yıkayıp, etli yemek pişirip hazır etmiş. Bir de bakıyor ki bir grup adam gelmekte. Akpamuk bir yere gizleniyor. Kardeşleri gelip görüyor ki her zamanki gibi değil, yemek *pişirilmiş*, kıyafetler *yıkanmış*.’

- (9) *Bir-iki ýarym öýler, bir-iki ýarym hüjreler önünden çyksa, atdan düşüp içini barlaýar. Bu jaýlaryň içine agyr haly, palaslar düşelgi, içi syrylgy, süpürilgi.* (GE, 82).

‘Birkaç küçük eve, birkaç küçük dama denk gelse attan inip içini kontrol ediyor. Bu evlerin içine ağır halılar, kilimler *döşenmiş*, içi *silinmiş*, *süpürülmüş*.’

- (10) *Kösäniň, Mustapany atdan agdaran ýerine gelip, atdan düşüp daşyndaky guşagy çözüp, donuny çykaryp görseler, Mustapanyň eli arkasyna mäkäm daňylgy.* (GE, 220).

‘Köse’nin Mustafa’yı attan düşürdüğü yere gelip attan iniyorlar. Etrafındaki kuşağı çözüp dış giyimini çıkardıklarında görüyorlar ki Mustafa’nın eli arakasından sıkıca *bağlanmış*.’

8, 9, ve 10. örneklerde yer alan *-Ilgl* biçimbirimi, <-(I)l + -gl> biçiminde, edilgenlik + sıfatı/betimleyici değer taşıyan bir fiilden isim yapım ekinden oluşmaktadır. Bu morfosemantik oluşumda, katılan iki biçimbirimin oluşturduğu üst semantik değer, görsel kanıtsallıkla uyumlu bir içeriktir. Böylece *morfosemantik girdi 1 + morfosemantik girdi 2 = Kanıtsallıkla uyumlu yeni morfosemantik içerik* biçiminde bir yeniden yorumlama süreci oluşmuş olur. İlk morfosemantik girdi edilgenlikle ilişkilidir. Edilgen fiiller, konuşma anında geçerli ve algılanabilir olan durağan sonuçları ve izleri ifade etmeye elverişlidirler (Bacanlı, 2008). *-gl* ise edilgenlik ekli fiillere geldiğinde sıfat işlevli sözcükler türetir (Söyegov vd., 2000; Töre, 2021). Ekin kökenini Azmun, Eski Türkçede partisip işleviyle kullanılan *-glı* ekinin *satılgı* ‘satılan, satılmış’, Aşkabat ağzında ve edebi Türkmen dilinde *-ılgı* (*satılgı*) biçiminde söylenilmesine dayandırır (2001, s. 28). *-Ilgl* biçimbirimi, ‘sonuçların görme duyusuyla betimlenmesi > görsel dolaylı kanıt’ biçiminde bir evrilme ile kanıtsallığı işaretleme yetkinliği geliştiriyor görünmektedir. *-Ilgl* yapısının kanıtsallığı ima eden semantik bileşenleri [+ geçmiş, + sonuçsallık, + görsel algı] değerlerinin toplamından kaynaklanır. (+ geçmiş) değerinin kaynağı, *-gl* ekinin geçmiş zamanla uyumlu (gelecekle ilgili okumaları dışlayan) bir sıfatı değer taşınmasıyla ve ekin getirildiği fiillerin kılımsız özellikleriyle ilgili görünmektedir. Örnekler incelendiğinde *-Ilgl* biçimbiriminin, son sınırlı (postterminal) yani kritik bir bitiş sınırına sahip olan fiillerle daha sık bir araya geldiği görülür: *daňylgy* ‘bağlanmış’, *bişirilgi* ‘pişirilmiş’, *asylygy* ‘asılmış, asılı halde’ vb. (Kılımsızla ilgili bk. Johanson, 2000b; Aslan Demir, 2016). Eylemin gerçekleşmesi için kritik bitiş sınırının aşılmış olmasının, geçmiş zaman imasına neden olduğu düşünülebilir. Tüm bu bileşenlerden, eyleme/sonuçlarına ilişkin bilgiyi ‘görme duyusuyla elde etme’ye dayalı bir bilgi çıktısı elde edilir. Biçimbirimin kullanıldığı cümle içerisinde ‘görse’, ‘görseler’ (bakıyor ki, görüyorlar ki, bakıyorlar ki) vb. görme veya görerek yapılan eylemlerle eşdizimliliğinin yaygın olması, görme algısıyla uyumluluğu gösterir.

Edilgenliğe bağlı olarak oluşan sonuçsal değere *-gl*’dan kaynaklanan sıfatı karakterin eklenmesi ve eylemin ‘görünür/gözlemlenebilir sonuçlarının’ ifadesine imkân sağlayarak kanıtsallıkla uyum göstermesi, kanıtsalların ne tür kaynaklardan beslenebileceği sorusunu da gündeme getirmektedir. *Sonuçsallık* (resultatives) referans zamanında, referans zamanından önce gerçekleşen bir olayın ürünü/sonucu olarak var olan durumu gösteren gramatikal kategoridir (Nedjalkov & Jaxontov, 1988; Tatevosov, 2001). Alanyazında, *sonuçsal* > *kanıtsal* (resultative > evidential) biçimindeki gelişim

sürecine işaret eden kaynaklar vardır. Bybee vd. 1994'te sonuçsallarla (resultatives) dolaylı kanıtsallar (indirect evidential) arasında hem eş zamanlı hem de art zamanlı bir ilişki olduğu belirtilir. Sonuçsal anlam taşıyan bitmişlikle dolaylı bilgi arasındaki ilişki tipolojik açıdan yaygın bir eğilimdir. Bu tür bir ilişkide, bir olay ya da durumun sonucu, 'görülebilir sonuçlardan hareketle çıkarımsanma' biçiminde yeniden yorumlanır (Aikhenvald, 2015). 'Görsel olarak algılanabilir durumları belirtme', sonuçsalların yaygın bir karakteristiğidir (Nedjalkov & Jaxontov, 1988, s. 29).

-*lgl* biçimbiriminin kanıtsallık morfine evrilmesi, gramerleşmenin farklı bir görünümünü de örneklendirir. Burada gramerleşme, 'leksikal anlam taşıyan bir biçimbirim, anlamsal içeriği yitirme (desemanticalization), genelleşme, kategorisizleşme ve sesbilgisel erozyona uğrayarak gramatikal işlevler bildiren eklere, yardımcı fiillere, klitiklere, edatlara vb. dönüşmesi biçimindeki süreçten (bk. Heine, 2003) farklı olarak X ve Y'nin bütünleşerek Z işlevini türetmesi biçiminde düşünülebilir. -(*l*) ve -*gl* biçimbirimlerinde var olan içerik, belirli eşdizimsel söz varlığının ve bağlamın da etkisi ile özelleşerek kanıtsallık kategorisinin işaretleme yönünde gelişme göstermiştir. Bunu yaparken de sözdizimsel olarak yüklemleştirici pozisyonuna doğru bir bağımsızlaşma döngüsüne giriyor görünmektedir. Olağan bağlamlarda -*lgl* ekinin yaygın sözdizimsel pozisyonu, niteleyici (modifier) pozisyonudur (bk. örnek 11 ve 12). Ancak 8, 9, ve 10. örneklerde yüklemleştirici pozisyonuna doğru bağımsızlaşma yetisini kazanıyor görünmektedir. Bu süreç, Andersen 2006'da tanımlanan gramerleşme süreçlerinden *tekrar gramerleşme* (regrammation), bir gramatikal içeriğin yeniden analiz edilerek farklı bir gramatikal içeriğe dönüşmesi, sözdizimsel düzeyde ise *yükselme* (upgrading) yani bağımlı pozisyondan baş (head) pozisyona yükselme (Andersen, 2006, s. 233) süreciyle uyumluluk göstermektedir. Sözdizimsel anlamda düzey yükselmesi, yani cümleyi yönetebilir duruma gelme, biçimbirim kişi bildiricileriyle bir araya gelip gelmediğini test etmeyi gerektirir. Ancak eldeki örneklerde yalnız 3. kişi kullanımı vardır. Edilgenlik nedeniyle kılıcı bir özne alma potansiyeli bulunmadığı için 3. kişi ile sınırlı olması kaçınılmaz görünmektedir.

(11) *Sandygyň üstüne galdyrylgy ýorgan-düşegi gapdala taşlap, onuň gapagyny açdy.*

'Saldığım üstüne kaldırılmış yorgan döşeği yan tarafa atıp onun (sandığın) kapağını açtı.' (S. 214)

(12) *Eýerlere bökderilgi horjunlary sazagyň düýbüne taşladylar.* (S. 7)

'Eyerlere yüklenmiş heybeleri sazağın dibine attılar.'

Sonuç

Bu çalışmada Türkmençe kanıtsallık sisteminde görme algısına dayalı dolaylılığı işaretleyebilen farklı bir biçimbirim varlığı konu edilmiştir. Gramatikal statüsü Türk dillerine ilişkin kanıtsallık alanyazınında sözü edilenlerden farklı olan -*lgl* biçimbirimi, edilgenliğe bağlı oluşan sonuçsal değere -*gl*'dan kaynaklanan sıfatı karakterin eklenmesi ile eylemin 'görünür/gözlemlenebilir sonuçlarının' ifadesine imkân sağlayarak görsel kanıtsallıkla uyum göstermektedir. Ayrıca *sonuçsal*>*kanıtsal* biçimindeki bir gelişme sürecini de örneklendirmektedir. -*lgl* eki; semantik açıdan görsel dolaylı kanıtsallıkla (visual indirect evidentiality) uyumlu bir içerik sunabilmesinin yanı sıra bağımlı pozisyondan *yüklemleştirici* (baş) pozisyonuna yükselme döngüsüne girmiş olabileceği gibi henüz sınanması gereken bir olasılık açısından da ilgi çekicidir.

Kaynakça

- Aikhenvald, A. Y. (2015). Evidentials: Their links with other grammatical categories. *Linguistic Typology*, 19 (2), 239-277.
- Andersen, H. (2006). Grammatization, regrammatization, and degrammatization: Tense loss in Russian. *Diachronica*, 23 (2), 231- 258.
- Anderson, L. (1986). Evidentials, paths of change, and mental maps: Typologically regular asymmetries. W. Chafe and J. Nichols içinde, *Evidentiality: The linguistic coding of epistemology* (s. 273-312), Norwood, N J: Ablex.
- Aslan Demir, S. (2013). Türkçedeki kanıtsallık/ evidensiyellik, *Leyla Karahan Armağanı* içinde (s. 409-420), Ankara: Akçağ Yayınları.
- Aslan Demir, S. (2014). Türkçedeki eken. N. Demir, B. Karakoç, A. Menz içinde, *Turkology and Linguistics, Éva Ágnes Csató festschrift* (s. 21-30), Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yayınları.
- Aslan Demir, S. (2016). *Görünüş kategorisi: Türkçedeki örneği*, 2. Baskı, Ankara: Grafiker.
- Aslan Demir, S. (2023). Türkçedeki görünüş, kanıtsallık ve epistemik kiplik üçgeninde bir biçimbirim: -İmiş, Ü. Çevik Şavk, D. Ergönenç vd. içinde, *Cumhuriyetin Yüzyüncü Yılında Süer Eker Çağdaş Türkolojinin İzinde* (s. 259-266), Ankara: Grafiker.
- Azman, Y. (2021). *Türkçedeki sesleri ve yazımı üzerine*, İstanbul: Kutlu Yayınevi.
- Bacanlı, E. (2013). Türkçedeki duragan ve sonuçsal durum bildiren şekiller, 6. *Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri* (20-25 Ekim 2008) (s. 567-580), Ankara: TDK.
- Bybee, J., Perkins, R. and Pagliuca, W. (1994). *The evolution of grammar: Tense, aspect and modality in the languages of the world*, Chicago, IL: University of Chicago Press.
- Csató, É. Á. (2000). Turkish MİŞ- and İMİŞ- items, dimensions of a functional analysis, L. Johanson, B. Utas içinde, *Evidentials: Turkic, Iranian and neighbouring languages* (s. 29-43), Berlin-New York: Mouton de Gruyter.
- Demir, N. (2012). Türkçedeki evidensiyel, *Bilig*, 62 (Yaz), 97-118.
- Gray, D. (2022). Evidentiality in Turkmen. E. Uçar, Y. E. Tansü içinde, *Türkmen Bilgesi Yusuf Azmun'a Armağan* (s. 267-275), İksad yayınevi.
- Heine, B. (2003). Grammaticalization. B. D. Joseph, R. D. Janda içinde, *The handbook of historical linguistics* (s. 575-601), Malden: Blackwell.
- Johanson, L. (2000a). Turkic indirectives. L. Johanson, B. Utas içinde, *Evidentials: Turkic, Iranian and neighbouring languages* (s. 61-88), Berlin-New York: Mouton de Gruyter.
- Johanson, L. (2000b). Viewpoint operators in European languages, Ö. Dahl içinde, *Tense and aspect in the languages of Europe* (s. 27-187), Mouton de Gruyter.
- Johanson, L. (2003). Evidentiality in Turkic. A. Y. Aikhenvald, R.M.W. Dixon içinde, *Studies in evidentiality* (s. 273-290), Amsterdam: Benjamins.
- Johanson, L. (2018). Turkic indirectivity, A. Y. Aikhenvald içinde, *The Oxford Handbook of Evidentiality* (s. 510-524), Oxford: Oxford University Press.
- Nedjalkov V. P., Jaxontov S. (1988). The typology of resultative constructions, V. P. Nedjalkov içinde, *Typology of resultative constructions* (s. 3-62), Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins.
- Plungian, V. A. (2010). Types of verbal evidentiality marking: An overview, G. Diewald, E. Smirnova içinde, *Linguistic realization of evidentiality in European languages* (s. 15-58), Berlin-New York: De Gruyter Mouton.
- Sakhatova, G. (2021). eken in Turkmen a modal word or a modal particle? *Rossijskaja Turkologija*, issue 1-2 (30-31), 149-156.
- Slobin, D., Aksu A. (1982). Tense, aspect and modality in the use of Turkish evidentials, P. Hopper içinde, *Tense & Aspect: Between Semantics and Pragmatics*, John Benjamins Publishing.
- Söyegov, M. vd. (2000). *Türkmen diliniñ grammatikasy: morfologiya*, Aşkabat: Ruh.
- Tatevosov, S. (2001), From resultatives to evidentials: Multiple uses of the Perfect in Nakh-Daghestanian languages, *Journal of Pragmatics* 33 (2001), 443-464.

TÜRKMENCENİN KANITSALLIK SİSTEMİNDE GÖRME ALGISINA DAYALI YENİ BİR
DOLAYLILIK İŞARETLEYİCİSİNDEN SÖZ EDİLEBİLİR Mİ?

- Tatevosov, S. (2003). Inferred evidence: Language-specific properties and universal constraints, K. M.Jaszczolt, K. Turner K. İçinde, *Meaning through language contrast*, Vol. 1. (s. 177–192), Amsterdam: John Benjamins.
- Töre, M. (2021). *Türkmencenin türetim morfolojisi*, (doktora tezi), Hacettepe Üniversitesi.
- Üzüm M. (2020). Türkçede kanitsallık ve bilgi kipliği ayrımı. *Dil Araştırmaları* 26, 83-102.
- Willett, T. (1988). A Cross-linguistic survey of the grammaticalization of evidentiality. *Studies in Language* 12, 51-97.

Örneklerin alındığı eserler:

- GN: *Güneş* (Dergi), 6. Sayı, Türkmenistanyň Bilim Ministrliği, 2019.
- G: *Göreş*, Çary Aşyr, Aşgabat: Türkmenistan Neşirýaty, 1986.
- I: *Ykbal*, Hydyr Deryaýew, I. Tom, Aşgabat: Türkmenistan Neşirýaty, 1983.
- GE: *Görogly Eposy*, Hrz. Ata Gowşudow, Mäti Kösäýew, Aşgabat: Türkmenistan Neşirýaty, 1980.
- S: *Seljuklar*, Jumagledi Mülkiýew, Aşgabat: Türkmen Döwlet Neşirýat Gullugy, 2010.

